

Xədicəxanım Ramiz qızı Quliyeva
Bakı Dövlət Universiteti Filologiya fakültəsi
Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının magistrantı
glvxedice@gmail.com

MUSTAFA ZƏRİRİN "YUSUF VƏ ZÜLEYXA" ƏSƏRİNİN
IDEYA-MÖVZU QAYNAQLARI

Xülasə: Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında geniş yayılmış ənənəvi-müştərək mövzulardan biri də "Yusif və Züleyxa"dır. Əsərin kökü qədim zamanlara gedib çıxır. "Qurani-Kərimdə" haqqında ayrıca surə olan Yusif qissəsi dünya mədəniyyəti tarixində bənzəri olmayan şöhrətə sahibdir. Hekayə dünyanın demək olar ki, hər yerində bilindiği kimi, sənətin və ədəbiyyatın da bir çox sahəsinə yayılmışdır. "Yusif və Züleyxa" mövzusunda əsər yaradan söz ustaları əsasən 4 mənbədən istifadə ediblər: 1) Dini kitablar (Quran, Təvrat, İncil), 2) Tarixi mənbələr ("Tarixi-Təbəri"), 3) Quranın təfsir-şərhləri, 4) Folklor. M.Zərir də öz əsərini qələmə alarkən həmin mənbələrdən istifadə etmiş, əsas qaynaq kimi daha çox "Qurani-Kərim" və onun təfsir-şərhlərinə müraciət etmişdir. M.Zəririn "Yusif və Züleyxa" əsərinin mövzusunı Yusif peyğəmbərin həyatı, onun İslam dini peyğəmbəri kimi keçdiyi çətin və şəərəfli yol, bu yolda başına gələn hadisələr təşkil edir. "Yusif və Züleyxa" poemasının əsas ideyası səbr etməkdir.

Açar sözlər: "Yusif və Züleyxa", M.Zərir, ideya-mövzu qaynaqları, ideya, səbr etmək.

Khadijakhanım Ramiz gızı Gulieva

Sources of ideas and themes of Mustafa Zarir's work
"Yusuf and Zulaikha"

Summary: "Yusuf and Zulaikha" is one of the common traditional themes in the literature of the Near and Middle East. The root of the work goes back to ancient times. The story of Yusuf, which is a separate chapter on the "Holy Quran", has an unparalleled fame in the history of world culture. As the story is known almost everywhere in the world, it has also spread to many areas of art and literature. The wordsmiths who created the work on "Yusuf and Zulaikha" mainly used 4 sources: 1) Religious books (Quran, Torah, Bible), 2) Historical sources ("Tarihi-Tabari"), 3) Interpretations of the Quran, 4) Folklore. Mustafa Zarir also used those sources when writing his work, and used the "Holy Quran" and its interpretations as the main source. The theme of Mustafa Zarir's

"Yusuf and Zulaikha" is the life of Prophet Yusuf, the difficult and honorable path he passed as a prophet of Islam, and the events that happened to him on this path. The main idea of the poem "Yusuf and Zulaikha" is patience.

Key words: "Yusuf and Zulaikha", Mustafa Zarir, idea-topic resources, idea, patience.

Хадиджаханум Рамиз кызы Гулиева

Истоки идей и темы произведения Мустафы Зарира
"Юсуф и Зулейха"

Резюме: "Юсуф и Зулейха" – одна из распространенных традиционных тем в литературе Ближнего и Среднего Востока. Корни произведения уходят в глубокую древность. История Юсуфа, являющаяся отдельной главой "Священного Корана", имеет небывалую известность в истории мировой культуры. Поскольку история известна почти во всем мире, она также распространилась на многие области искусства и литературы. Мастером слова, создававшие произведение "Юсуф и Зулейха", в основном использовали 4 источника: 1) Религиозные книги (Коран, Тора, Библия), 2) Исторические источники ("Тарихи-Табари"), 3) Тафсир-комментарии Корана, 4) Фольклор. М. Зарир также использовал эти источники при написании своего труда, а в качестве основного источника использовал "Священный Коран" и его толкования. Тема произведения Мустафы Зарира "Юсуф и Зулейха" – жизнь пророка Юсуфа, трудный и почетный путь, пройденный им как пророк ислама, и события, которые с ним происходили на этом пути. Основная мысль поэмы "Юсуф и Зулейха" – терпение.

Ключевые слова: "Юсуф и Зулейха", Мустафа Зарир, идейно-тематические ресурсы, идея, терпение.

Dünya ədəbiyyatında çox sevilən, haqqında bir çox mənzum və mənsur əsərlər qələmə alınan "Yusif və Züleyxa" mövzusunun kökləri qədim zamanlara gedib çıxır. Bu mövzuda yazılan əsərlərin əsasını eramızdan əvvəl XVII əsrdə yaşamış Yusif peyğəmbərin həyatında baş vermiş hadisələr təşkil edir. Yusif peyğəmbərlə bağlı əhvalatlar xalq arasında geniş yayılmış, bu barədə müxtəlif rəvayətlər yaranmış, tədricən mövzu yazılı ədəbiyyata keçmişdir. Bədii ədəbiyyatda mövzu IV yüzillikdən etibarən (Suriyada) qələmə alınır. Lakin X əsrdən etibarən bu mövzuya maraq artmış, Şərq ədəbiyyatında ard-arda çoxlu "Yusif və Züleyxa"lar yaranmışdır. X əsrdə fars-tacik şairi Firdovsi özünün məşhur "Yusif və Züleyxa" poemasını yazdı. Onun əsəri Şərqdə ən məşhur "Yusif və Züleyxa" hesab olunur. Lakin böyük sənətkardan əvvəl Əbülmüəyyəd Bəlxi və Bəxtiyari Əxvazi kimi şairlər də bu mövzuda əsər yaradıblar. Türk

ədəbiyyatında bu mövzuda ilk əsəri XIII əsrdə yaşamış Qul Əli qələmə alıb. Onun "Qisseyi-Yusif" əsəri böyük marağa səbəb olmuş, sürətlə yayılmış, şairlərin sevimli mövzusunə çevrilmişdir. XIV əsrdə Suli Fəqih və Qazi Mustafa Zərir, XV əsrdə Yusif Azəri, Mustafa bin Osman, XVI əsrdə M.Füzuli, Zəmiri, Ziyai Yusif Cələbi, XVII əsrdə Ətəi, Zəhni, XVIII əsrdə İbn Kaşan, XIX əsrdə Yusif Vandamli və başqaları "Yusif və Züleyxa" mövzusunda ana dilimizdə əsərlər yazmışlar.

Ümumiyyətlə, bəhs olunan mövzuda dünyada 20 dildə əsər yazılmışdır ki, onların da sayı birlikdə 140-a yaxındır. Ümumtürk ədəbiyyatında isə belə nümunələrin sayı 68-ə qədərdir [4, s. 80-81]. "Yusif və Züleyxa" mövzusunda məlum olan 68 türkdilli əsərdən 20-si məhz Azərbaycan türkcəsində qələmə alınmışdır [10, s. 82-83].

Bu mövzuda əsər yazan şairlər müxtəlif qaynaqlardan istifadə ediblər. Əsəri yazıya alarkən əsasən 4 qaynaqdan istifadə olunub: 1) Dini kitablar (Tövrət, Quran, İncil), 2) Tarixi mənbələr (xüsusən "Tarixi-Təbəri"), 3) Quranın təfsir-şərhləri və 4) Şifahi xalq ədəbiyyatı. "Yusif və Züleyxa" mövzusunda əsər yaradan şairlər demək olar ki, bu 4 qaynaqdan bu və ya digər şəkildə istifadə ediblər. Ona görə də bütün "Yusif və Züleyxa"lar arasında çoxlu oxşar cəhətlər var. Bununla belə bir əsər digərini təkrar etmir. Şairlərin mövzuya yanaşma tərz, oxucuya çatdırmaq istədiyi ideya, əsərin dil-üslub xüsusiyyətləri və s. eyni olmadığından əsərlər bir-birindən fərqlənir.

Yusif peyğəmbər ilə bağlı qissə öz başlanğıcını tarixin lap dərin qatlarından götürür. Yazılı ədəbiyyatda ilk dəfə biz bu qissəyə eramızdan əvvəl I minilliyin ilk əsrlərində yarandığı güman edilən "Tövrət"da rast gəlirik. "Tövrət"ın I kitabı olan Təkvində hekayəyə geniş yer verilir. Daha doğrusu, Təkvinin 418 maddəni əhatə edən 13 bəb bu hekayəyə həsr edilmişdir [2, s. 87].

Haqqında söhbət açılan əsərlərin heç birində "Yusif" qissəsinin ilkin qaynağı olan Tövrətin adı çəkilmir və müəlliflərin heç biri əsərinin mövzu qaynaqlarından bəhs edərkən, orada onun adına aid qeyd vermir. Bu da təbii, çünki orta əsr müsəlman şairi Quranı qoyub Tövrətdən müraciət etməzdi. Yalnız Mustafa Zəririn əsərində Tövrətdə işarə görürük. Lakin buradan da aydın olur ki, şair onu Quranın İbn Abbas təfsirindən götürmüşdür. Bununla belə, bu əsərlərlə tanışlıq göstərir ki, həmin müəlliflər hekayətin Tövrət variantından da xəbərdar olmuşlar, bir sıra məqamlarda ondan istifadə etmişlər və çox ehtimal ki, bu istifadə bilavasitə deyil, dolayısı yolla, başqa kanallar, ilk növbədə Quran təfsirləri vasitəsilə olmuşdur [1, s. 96].

Tövrətdən sonra Yusif peyğəmbər haqqında yeni və maraqlı məlumatlar verən digər dini qaynaq Quranı-Kərimdir. Ümumşərq ədəbiyyatı şairləri İslam dininin nümayəndələri kimi daha çox bu mənbədən istifadə ediblər.

Quranın 12-ci surəsi "Yusif" surəsi adlanır və bütövlükdə Yusif peyğəmbərin həyatından, onun başına gələn hadisələrdən bəhs edilir. "Yusif"

surəsi 111 ayədən ibarətdir. Quranda Yusif peyğəmbər ilə bağlı hekayət "əhsən-ül qisəs" yeni "qissələrin ən gözəli" adlanır: (Ya Rəsulum!) Biz bu Quranı sənə vəhy etməklə sənə üçün ən gözəl hekayəti (qissəni) danışırıq [5, s. 158].

"Yusif və Züleyxa" müəlliflərinin çoxu Quranda verilən ayələri olduğu kimi əsərdə veriblər. Lakin, Quranda hadisələr yığcam, konkret təsvir edildiyindən bir çox hallarda ayələrin izahını vermək lazım gəlirdi. Bu səbəbdən orta əsrlərdə Qurana çoxlu təfsir-şərhlər yazılmışdır ki, bunların arasında ən məşhuru Abdullah ibn Abbas təfsiridir.

M.Zərir Quranda verilən hadisələrin çoxunu öz əsərində təfsilatı ilə vermişdir. Məsələn, Yusifin otaqdan çıxmaq istəyəndə Züleyxanın onun köynəyindən tutub cırması, körpə uşağın Allahın əmri ilə dil açıb Yusifin günahsızlığını sübut etməsi Quranın "Yusif" surəsinin 26 və 27-ci ayələrindən götürülüb:

***Çıxdı Yusif yedi qapıdan ol zaman,
Ard ətəgin Yusifin çün yırtılır,
Ol Züleyxanın əlindən qurtulur*** [8, s. 44].

***Oğlanı söylətdi tənri ol zaman,
Padişah eşitdi sözün ol zaman.
Dedi, şah, gör Yusifin kömləgin,
Önü yırtıq olsa, suç ana yəqin.
Gördülər kömləgi ardi yırtılıb,
Suç Züleyxa qıldı, Yusif qurtulub*** [8, s. 46].

Quranın "Yusif" surəsinin 77-ci ayəsində belə deyilir: "(Qardaşlar) dedilər: "Əgər o (Bin Yamin) oğurlamışdırsa, bundan qabaq onun bir qardaşı da (Yusif) də oğurluq etmişdi..." [5, s. 165]. M.Zərir də poemada bu barədə bəhs edir və qardaşların dilindən deyilir:

***Aytdılar qərdaşı onun bir dəxi,
Var idi kim, oğrıydı ol dəxi*** [8, s. 88].

Mustafa Zərir poemanı qələmə alarkən Abdullah ibn Abbas təfsirindən əsas qaynaq kimi istifadə etmişdir. Əsərin bir çox yerlərində müəllif hadisələri nəql etməzdən əvvəl onların mənbəyini qeyd edir:

***Bir rəvayət İbn Abbas eylədi,
Ol ki, təğyirdə kəlamı söylədi*** [8, s. 10].

*İbn Abbas eylədi şərhü bəyan,
Neçələr kim, söylədi bu dastan* 8, s. 11].

M.Zərir Bəşir haqqında əhvalatı əsərdə danışır, lakin bu haqda hansı mənbədən məlumat aldığını qeyd etmir. Digər "Yusif və Züleyxa" müəlliflərinin əsərlərindən məlum olur ki, müəllif bu əhvalatı da Abdullah ibn Abbas təfsirindən qaynaqlanaraq qələmə alıb.

Daha öncə qeyd etdiyimiz kimi, poemanın qaynaqlarından biri də tarixi mənbə olan "Tarixi-Təbəri"dir. Mustafa Zərir də bəzi məqamlarda tarixdə baş vermiş hadisələri dəqiq və ətraflı təsvir etmək üçün bu qaynaqdan istifadə edib. Bu zaman sənətkar adətən hadisələri hansı qaynaqdan götürdüyünü qeyd etmir, yalnız mənbəylə tanış olduqdan sonra əhvalatın haradan götürüldüyü məlum olur. Buna misal olaraq Züleyxanın təşkil etdiyi məclisdə qadınların turunc yerinə bıçaqla əllərini kəsdikləri epizodu göstərmək olar. Digər "Yusif və Züleyxa" yazan sənətkarlardan fərqli olaraq, M.Zərir Züleyxaya tənə edən qadınların sayını da dəqiqliklə göstərir və deyir ki, Züleyxanı öz quluna aşiq olmaqla günahlandıran qadınların sayı 5 nəfərdir:

*Səndəli qodılar, (ol) altun idi,
Tənə uran dəxi beş xatun idi* [8, s. 48].

Müəllif burada hadisələri hansı qaynaqdan götürərək qələmə aldığını qeyd etmir. Professor Ataəmi Mirzəyev öz araşdırmalarında qeyd edir ki, yalnız "Tarixi-Təbəri" ilə tanışlıqdan məlum olur ki, Zərir onu buradan götürmüşdür, çünki burada da həmin qadınların beş nəfər olduğu göstərilir. Onlardan biri şəhər naibinin (canişinin), başqa birisi möhtəşibin (şəhər bazarı nəzarətçisinin), digəri sultanın çaşnigirinin (hökmdarın yeməklərini qabaqca dadan və onun zəhərsiz olduğunu müəyyənləşdirən adamın), dördüncüsü sultanın şərabdarının, beşincisi isə əmiraxurun (mehtərlərin başçısının) arvadı idi [6, s. 120-121].

A.Mirzəyev araşdırmasında qeyd edir ki, Yusifin gözəlliyini, zərif və incəliyini təsvir edən "Tarixi-Təbəri" müəllifi yazır ki, Yusif hər nə yesə idi, bayırdan içəri görünürdü. M.Zərir də belə bir məqamı nəzərdən qaçırmamışdır və həmin məqam onun əsərində "Tarixi-Təbəri"də olduğu kimi Yusifin quyudan çıxarılaraq qardaşları tərəfindən satıldığı səhnə ilə eyni vaxtda təqdim edilir [6, s. 121]. Poemada oxuyuruq:

*Ol qədər xub idi Yusif, ey cəvan,
Vəsfe sığmaz xubluğu, budur bəyan.
Ayıdayım bir şəmmə hüsnündən anun,
Dinləgil gər var isə canun sənün...
Təşrə boğazında görünür idi* [8, s. 20].

M.Zəririn "Yusif və Züleyxa" poemasının əsas qaynaqlarından biri də şifahi xalq ədəbiyyatıdır. Yusif peyğəmbərlə bağlı qədim zamanlardan çoxlu rəvayətlər, əfsanələr yaranmış və ağızdan-ağıza keçərək yayılmışdır. Bunlardan bəziləri "Yusif və Züleyxa" poemasında öz əksini tapıb. Əsərdə verilən bəzi epizodlar nə dini, nə də tarixi mənbələrdə yoxdur. Bunlar folklor motivləridir ki, hekayəyə sonradan əlavə olunmuşdur. Folklor motivlərindən ən mühümü yuxu motividir. Şifahi xalq ədəbiyyatında yuxu görmək, yuxuların yozulması və gələcəkdən xəbər verdiyi məlumdur. M.Zərir də əsərində bu motivdən istifadə etmişdir. Əsər Yusifin yuxu görməsi ilə başlanır. O, yuxusunda görür ki, Ay, Günəş və 11 ulduz onun qarşısında diz çöküb səcdə edir. Atası Yaqub yuxunu yozub deyir ki, 11 ulduz onun qardaşlarıdır və o, gələcəkdə sultan olacaq.

Poemanın müxtəlif məqamlarında yuxu motivi ilə rastlaşırıq ki, bunlara əsərin əvvəlində Yusifin gördüyü yuxu, Züleyxanın yuxusunda Yusifi görüb ona aşiq olması, zindanda çörəkçi və şərabçının yuxuları, Misiri sultanının yuxusu aiddir.

Folklor motivlərindən biri də butavermədir. Adətən folklor nümunəsi olan nağıl və sevgi dastanlarında qəhrəmanlara yuxuda buta verilir. "Yusif və Züleyxa" poemasında da şifahi xalq ədəbiyyatının təsiri özünü göstərir və Yusif Züleyxaya yuxuda buta verilir. Bu hadisə heç bir tarixi və dini mənbədə yoxdur, sırf folklordan götürülmüşdür. Adətən aşiq buta aldıqdan sonra xəstələnir. Bu motiv "Yusif və Züleyxa"də də belə təqdim olunur:

*Uyqudən oyandı nagah, ey ulu,
Gördi olmuş eşq ilə içi tolu.
Söyləmədi kimsəyə, həm oldı lal,
Günbəgün incələbən oldı hılal.
Varduğınca ғəlib oldı eşq ana,
Nərgisi tər su saçər güldən yana.
Soldı nərgisləri oldı biqərar,
Eşq əlində ağlar idi zar-zar* [8, s. 25].

Yusif bir peyğəmbər kimi qeyri-adi bacarıqlara sahibdir ki, bunlardan biri də yuxu yozmaq qabiliyyətidir. Yusiflə eyni zamanda şərabçı və çörəkçi də zindana salınır. Onların ikisi də zindanda olarkən yuxu görür və Yusif onların yuxusunu yozur. Saqi deyir ki, yuxuda üç salxım üzüm sıxıb padşaha verdiyini və padşahın onu nuş etdiyini gördüm. Yusif bu yuxunu belə yozur ki, saqi tezliklə zindandan azad olub öz vəzifəsinə geri dönəcək. Eyni gün çörəkçi də bir yuxu görür. O, yuxusunda görür ki, başının üstünə bir az bişmiş çörək qoyub. Bu zaman quşlar gəlib çərəyin hamısını alıb aparırlar. Yusif bu yuxunu belə yozur ki, sabah səni edam edəcəklər. Əvvəl onun dediklərinə inanmasalar da Yusifin dedikləri düz çıxır və zindandakı məhbuslar islamı qəbul edir.

Misir şahı Rəyyan şahın gördüyü yuxu da əsərin əsas epizodlarından biridir. Onun yuxusunu heç bir münəccim yoza bilmir. Saqi həmin anda Yusifi xatırlayır və Rəyyan şahın əmri ilə Yusifi onun hüzuruna gətirirlər. Yusif şahın gördüyü yuxunu belə yozur ki, 7 il bolluq, ardından 7 il qıtlıq olacaq. Həmçinin o, problemi necə həll etməyin yolunu da göstərir. Padşahın yuxusunu dürüst yozduğuna görə Yusifə qarşı içində sevgi və hörmət yarandı, onu özünə vəzir seçdi.

"Yusif və Züleyxa" poemasının folklor nümunələri ilə bir oxşar cəhəti də qəhrəmanların qeyri-insani varlıqlarla danışa bilməsi, onları anlamasıdır. M.Zəririn "Yusif və Züleyxa"sında Yusif və Yaqub peyğəmbərin mələklərlə danışması, Yaqub peyğəmbərin qurdla danışması buna nümunədir.

"Yusif və Züleyxa" mövzusunda yazılan bütün əsərlərdə bir çox əfsanəvi səhnə və epizodlar var ki, bunların hamısı mövzunun mahiyyətindən irəli gəlir. Mustafa Zərir də Yusif obrazı ilə bağlı bir çox həyatı hadisə və məsələlərə əfsanəvi boyalar calamaqla ona bir qeyri-adilik verməyə çalışır. Qardaşları tərəfindən quyuya atılan Yusifin havada ikən Cəbrayıl tərəfindən havada ikən tutularaq ehtiyatla quyunun dibindəki daşın üstünə qoyulması, uzun illərdən bəri Yusifin əhvalatını qədim kitablardan oxumuş və gəlib həmin quyuda Yusifin yolunu gözləyən Hud peyğəmbərin Yusifi gördükdən sonra canını tapşırması, yol gedərkən Yusifə əziyyət verdikləri üçün karvanın tufana uğraması və Yusifin duası ilə bu bəlanın sovuşması, Züleyxanın ərdə ikən Allah tərəfindən Yusif üçün qorunub bakirə qalması, mələklər vasitəsilə Yusifin yuxuları dürüst yozması və s. kimi motivlər buna misal ola bilər. Əslində folklorlardan- qədim əfsanə və əsərlərdən gələn xüsusiyyətlərdən olan vəsərdə geniş yer tutan şərtliliklər və bədii təxəyyülə meyilin arxasında isə canlı, həyatı insan obrazı dururdu və bu epizodlar Yusifi bir peyğəmbər kimi səciyyələndirirdi [6, s. 124].

"Yusif və Züleyxa" əsərinin mövzu qaynaqları ilə tanışlıqdan sonra məlum olur ki, Mustafa Zərir öz əsərində sadaladığımız qaynaqların hamısından müxtəlif səviyyələrdə istifadə etmişdir, lakin əsas mənbə kimi Quran və onun təfsirləri, xüsusilə Abdullah ibn Abbas təfsirindən bəhrələnmişdir.

"Yusif və Züleyxa" poemasında əsas təlqin edilən fikir səbr etməkdir. İnsan həyatın bütün anlarında, ən pis zamanda belə naşükür olmamalı, bütün çətinliklərə, haqsızlıqlara səbrlə dözməlidir. Yalnız səbr edən şəxs gec-tez öz arzusuna çatacaq. Qurani-Kərimin "Yusif" surəsində Yəqubun dilindən iki dəfə "Mənə yalnız gözəl (tükənməz, dözümlü) səbr gərəkdir" ifadəsi [5, s. 159-166] özünü M.Zəririn poemasında da büruzə verir:

**Anlarə səbr ilə irdi mənzilət,
Səbr ilə buldı muradı aqibət.
Sən dəxi səbr edər isən, ya əmin,
Səbr edən bulur muradı (bil) yaqın** [8, s. 93].

Yusif peyğəmbərlə bağlı qissə Quranda "ən gözəl qissə" adlandırılır. Burada sevgi, ailə münasibətləri, əxlaqi saflıq, gözəllik, müdriklik, ağıl, düzgünlük, dürüstlük, xeyirxahlıq kimi əməllər təbliğ olunur. Əsərin əsas ideyası yaxşıliqla pisiyin mübarizəsi, bu mübarizədə xeyirin şər üzərində, haqqın nahaqq üzərində qələbəsi, səbr etməkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 6 cildə. III cild. - Bakı, 2009. - 736 s.
2. Babayev Y. Anadilli Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkülü və epik şeirin inkişafı (XIII-XIV əsrlər). - Bakı, 2008. - 128 s.
3. Babayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər). - Bakı, 2014. - 760 s.
4. Quliyev A. (Sarovlu). Əbdürəhman Caminin "Yusif və Züleyxa" poeması. - Bakı, 1969. - 197s.
5. Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcüməsi (Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.Bünyadov və M.Məmmədəliyev). - Bakı: Qismət, 2006. - 480 s.
6. Mirzəyev A. Azərbaycan epik şeirinin təşəkkül dövrü. - Bakı, 2016. - 240 s.
7. Mirzəyev A. Şərq ədəbiyyatında "Yusif və Züleyxa" mövzusu və Mustafa Zəririn eyniadlı poeması // Filologiya məsələləri. - Bakı, 2014, № 3, s. 182-188.
8. Zərir M. Yusif və Züleyxa (Tərtib edən Ş.Xəlilov). - Bakı, 2006. - 128 s.
9. Daşdemir Ö. Halk hikayesi olarak Yusuf ile Züleyha. - İstanbul, 2012. - 444 s.
10. Хусамов Н.Ш. Поэма "Кысса-и Йусуф" Кул Али. - Москва, 1979. - 256 s.